

Antoni Martí Monterde

El far de Løndstrup

Assaig sobre la memòria moral
dels espais

PREMI D'ASSAIG CÀTEDRA BLASCO

PUV
UNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

El far de Løndstrup

Assaig sobre la memòria moral
dels espais

Assaig 39

El far de Løndstrup
Assaig sobre la memòria moral
dels espais

Antoni Martí Monterde

Universitat de València

El far de Løndstrup guanyà l'any 2013 el III Premi d'Assaig «Càtedra Blasco», atorgat per la Càtedra de Filosofia i Ciutadania Josep Lluís Blasco de la Universitat de València, amb un jurat integrat per Vicent Alonso, Cèlia Amorós, Gustau Muñoz, Josep Maria Terricabras i Tobies Grimaltos.

Aquesta obra va obtenir un ajut a la creació literària de la Institució de les Lletres Catalanes l'any 2006.

© Antoni Martí Monterde, 2015

© D'aquesta edició: Universitat de València, 2015

Publicacions de la Universitat de València
Arts Gràfiques, 13 – 46010 València

Disseny de la col·lecció i maquetació: Inmaculada Mesa
Il·lustració de la coberta: Daniel Muñoz Mendoza, *El far* (2015)

ISBN: 978-84-370-9718-3

Dipòsit legal: V-734-2015

Impressió: Guada Impressors, SL

*L'espace entre les choses a la forme de mes paroles
La forme des paroles d'un inconnu
D'un vagabond qui dénoue la ceinture de sa gorge
Et qui prend les échos au lasso*

*Entre des arbres et des barrières,
Entre des murs et des mâchoires,
Entre ce grand oiseau tremblant
Et la colline qui l'accable,
L'espace a la forme de mes regards.*

PAUL ÉLUARD

Vivir es crear pasado.

MACEDONIO FERNÁNDEZ

Escriure és recordar, o en tot cas, inventar records.

JOAN FUSTER

Índex

EL FAR DE LØNDSTRUP.....	13
LITERATURA, PAISATGE, DESCRIPCIÓ.....	33
I. Paisatge i silenci.....	35
II. La desaparició de la descripció (Patrick Modiano)	50
III. De la memòria involuntària a la memòria moral (Marcel Proust en Josep Pla).....	62
LES PÀGINES DEL VIATGE.....	79
XAVIER DE MAISTRE, EXTRATERRITORIAL.....	99
UNA ESTRANYA AVENTURA. GOETHE, <i>FLÂNEUR</i> A ITÀLIA	135
EL SIGNIFICAT DE VENÈCIA.....	155
I. Venècia i la memòria involuntària: Henri de Régnier, precursor de Marcel Proust	156
II. Mirar de mirar Venècia.....	189
WALTER BENJAMIN: la biblioteca com a autobiografia..	219
JOSEPH BRODSKY: la cambra exiliada.....	281
EN LLOC DE CONCLUSIONS, AMB JOSEPH CONRAD I W. G. SEBALD.....	315

El far de Løndstrup

El far de Løndstrup

La noció de llocs de la memòria implica una interrogació sobre l'ètica dels espais i la manera com aquesta ètica s'inscriu en els llocs per descobrir-ne la condició històrica. Un lloc històric, però, resulta més clarament distingible que un lloc de la memòria, malgrat que totes dues categories participin alhora en el mateix esforç per trobar la continuïtat de la vida humana i el seu sentit a través de les discontinuïtats de la història, que precisament desplega sentit més aviat com a successió de ruptures que com a sutura de fragments. La percepció d'aquestes ruptures es pot realitzar amb la nitidesa dels grans discursos, o amb la subtilitat dels petits relats. Tradicionalment ha estat la primera d'aquestes possibilitats la que ha articulat aquests llocs –de la memòria, de la història– en forma de discurs, sobretot en forma de domini de la realitat; i també en forma de consciència política o cultural. La nitidesa esdevenia rotunditat; i –sense que això s'hagi d'entendre com una degradació– els llocs de la memòria esdevenien només llocs històrics, gairebé monuments per ells mateixos, tal com va haver de reconèixer Pierre Nora, qui havia encunyat el terme *lieux de la mémoire*, en tancar el seu

desenvolupament.¹ L'èxit d'aquella interessant proposta conceptual parla tant de la seva intel·ligència com dels seus problemes, si del que es tractava, segons Nora, era d'evitar la continuació de la historiografia tradicional, és a dir, d'un canvi de perspectiva.

La literatura és una forma de coneixement que es caracteritza, precisament, per canviar constantment la perspectiva, per desplaçar-la dels grans enunciats descriptius i explicatius als petits relats que assenyalen els aspectes aparentment insignificants en la història, però que, sense la seva ajustada descripció, la complexitat i densitat de la història resultaria incomprendible. El domini de la literatura no implica la dominació; és un àmbit i, com a àmbit, ha de ser habitable; sobretot en silenci. Tot al contrari que la Història.

Amb aquest canvi de perspectiva, la literatura permet la descripció dels aspectes invisibles dels llocs, aquells que

1. Pierre Nora, *Les lieux de la mémoire*, París, Gallimard, 1984-1992. El mateix Nora va revisar els plantejaments inicials de la seva obra, la seva generalització —és a dir, la seva instrumentalització al servei de l'època de la commemoració— en el capítol final del darrer volum. Al cap de poc, Paul Ricoeur en realitzaria una aguda crítica a *La Mémoire, l'Histoire, l'Oubli*, París, Seuil, 2002. Cal remarcar també la revisió conceptual de les categories de Nora, i la seva articulació amb la nostra història, realitzada per Ulrich Winter i Joan Ramon Resina en la introducció a *Casa encantada. Lugares de la memoria en la España constitucional*, Frankfurt-Madrid, Vervuert-Iberoamericana, 2005. Posteriorment i de manera més propositiva, el mateix Nora ha reprès aquestes qüestions, en «Les "Lieux de la mémoire", ou Comment ils m'ont échappé», article publicat en 2008 a *L'Histoire*, 331 i recollit en un llibre de balanç d'aquella proposta: *Présent, nation, mémoire*, París, Gallimard, 2011 (especialment pp. 373-418), que es tanca amb una resposta a Ricoeur.

només a través del testimoniatge autobiogràfic, desenvolupat en forma de literatura, permeten parlar d'un únic lloc com a espai de la memòria i de la història. Cal entendre, en aquest punt, que un lloc històric es donaria allà on la cruïlla d'esdeveniments individuals i col·lectius ha deixat una traça de sentit que roman, espacialment, com a memòria, desafiant la història i establint-se com a frontera entre èpoques històriques, la qual cosa es concreta, entre d'altres formes possibles, com la necessitat que aquests llocs siguin conservats i respectats com a testimoniatge material i col·lectiu de tots els testimoniatges personals que en determinen la significació. Cal, doncs, fer possible que un lloc històric pugui ser –pugui no deixar de ser-ho, mai– també, un lloc de memòria. La transformació d'un lloc en lloc de la memòria estaria determinada pel fet que, des de la perspectiva històrica, aquests llocs esdevenen una cruïlla de la relació entre passat i present, però que aquesta cruïlla exigeix una tensa i profunda reflexió sobre el que significa recordar i relatar el passat, més enllà dels fets; no serveixen quatre consignes banals repetides de manera instrumental per a parlar-ne. El seu sentit inesgotable constitueix l'eix de l'ètica de les èpoques, entenent per ètica de les èpoques la manera com un determinat moment és reconegut a través dels imperatius categòrics que emanen dels seus esdeveniments i dels seus fets, i que sustentaran la possibilitat d'un futur digne per a la societat, un futur que ha comprès –i comprèn– el seu passat.

Però un lloc de la memòria podria desenvolupar-se de manera inversa, i no menys necessària, a la proposada per Nora, perquè la relació entre passat i present registri

aquesta ètica de les èpoques. No té per què ser un lloc històric prèviament identificable, no resulta necessàriament nítida la seva condició de fita o de cruïlla; en realitat, ni tan sols és imprescindible que representin un escenari col·lectiu on les traces dels fets hagin quedat més o menys marcades, on els esdeveniments es palesin a cada racó. És cert que poden complir aquestes condicions, però no en són requisit. Basta que un sol individu hagi viscut una transformació del sentit d'una època en un espai quotidià perquè aquest canvi d'època s'inscriu en aquell lloc. Però, com que res no evidenciarà, en la materialitat d'aquest lloc, aquesta transformació, és el relat que se'n pugui fer el que marcarà discursivament les empremtes que faran d'aquest lloc de la memòria un lloc històric. Si bé és cert que aquesta dialèctica estalvia als llocs de la memòria el setge de la museïtzació o la monumentalització –tot i que no sempre–, d'altra banda la invisibilitat material de les empremtes en determina una desaparició discursiva que no pot ser considerada com a pèrdua, perquè no tenen una presència prèvia en el discurs, però que és irreparable en la imminència de la destrucció en l'oblit. Destruir en l'oblit significa permetre que un indret pugui desaparèixer sense que ningú se'n adoni. Hi ha una fragilitat, una feblesa dels llocs de la memòria que requereix que la seva força vingui de les paraules amb què són assenyalats i descrits. L'espai de la memòria és constituït, alhora, pel lloc i la paraula.

En aquest punt cal tenir presents les categories que sobre la transformació dels llocs en espais va plantejar Michel de Certeau: «un *lloc* és l'ordre (qualsevol) segons el qual els elements són distribuïts en les relacions de co-

existència (...), una configuració instantània de posicions. Implica una indicació d'estabilitat», mentre que

hi ha espai a partir del moment en què es prenen en consideració els vectors de direcció, les quantitats de velocitat i la variable del temps. L'espai és un encreuament de mobilitats. Està, d'alguna manera, animat pel conjunt de moviments que s'hi desenvolupen. Espai és l'efecte produït per les operacions que l'orienten, el circumstancien, el temporalitzen i el porten a funcionar com a unitat polivalent de programes conflictuals o de proximitats contractuals. L'espai seria al lloc el mateix que li esdevé al mot quan és dit, és a dir, quan es troba de ple en l'ambigüïtat d'una realització, transformat en un terme rellevant de múltiples convencions, plantejat com l'acte d'un present (o d'un temps), i modificat per les transformacions degudes a successives proximitats. A diferència del lloc, en ell no hi ha ni la univocitat ni l'estabilitat d'allò «propi».

En suma: *l'espai és un lloc practicat*.²

La qual cosa implica, ineludiblement, que tot espai és antropològic, existencial, per més que les determinacions geomètriques vulguin insistir en la seva condició de lloc, atès que, en cada lloc «hi ha tants espais com experiències espacials diferents», tal com De Certeau recull de Merleau-Ponty.³ De fet, és la idea de relat el que li permet incidir en la condició infinita d'aquesta transformació, ja que «els relats efectuen un treball que, de manera incessant, transforma els llocs en espais o els espais en llocs. Els

2. Michel de Certeau, «Récits d'espace», *L'Invention du quotidien*, I, París, Gallimard (Folio), 1990, pp. 172-173.

3. *Ibidem*, p. 174.

relats organitzen els jocs de relacions canviants, que mantenen els uns amb els altres. Aquests jocs són innombrables, dins un ventall que va de la instal·lació d'un ordre immòbil i gairebé mineral (res no es mou, tret del discurs mateix, que com un *tràveling* recorre la panoràmica) fins a la successivitat accelerada de les accions multiplicadores d'espais». ⁴ Certament, el concepte de joc implica una categoria de repertori que podria pensar-se finita, però la condició infinita de la narració permet pensar que aquesta aparent limitació no n'és. Més aviat remet al fet que entre tots els relats d'espai s'estableix una relació dialògica que continuarà obrint incessantment els llocs, fins i tot a partir del relat d'un ordre immòbil, que continua sent *diegesi mimètica pragmàtica* el significat de la qual es constitueix alhora que s'hi constata l'ordre immòbil que instaura en la realitat —però no en l'escrit. Potser caldria enquadrar aquestes reflexions de De Certeau en un gest més ampli que abasti totes les possibilitats del llenguatge. Però també totes les possibilitats de la història.

Aquesta qüestió, però, esdevé molt més complexa encara, si és possible, quan la relació amb el lloc queda travessada per la condició de l'exili; no sols pel fet que, gairebé de manera tautològica, l'exili implica una presència en un lloc determinada per l'absència imperativa d'un altre, i la relació que amb aquest darrer es manté, sinó

4. *Ibidem*, p. 174. Posteriorment, Marc Augè ha fet un gran desenvolupament de les possibilitats obertes per Certeau en *Non-lieux: introduction à une anthropologie de la surmodernité*, París, Seuil, 1992, i ha insistit en la tendència al no-lloc de l'espai públic precisament per la resistència a l'assimilació discursiva i la saturació de la seva buidor.

per la dificultat per a establir, des de l'exili, les relacions amb els petits espais, dominat com és l'exili per les grans caracteritzacions de la desposseïció: la terra del transterrat o del desterrat, la pàtria de l'expatriat, la ciutat del deportat, no tenen ben bé un terme equiparable pel que fa al barri, al carrer, a la casa, a l'habitació pròpia. En canvi, hi eren, quan l'exiliat hi era i no n'era; constituïen la seva quotidianitat imperceptible que, irrescatable, esdevé difícilment enunciada. Pot ser que en aquests llocs hi hagi aspectes de la definició d'exili que esperen la seva explicació, hi ha maneres de considerar-los com a llocs de la memòria i, per tant, que puguin també sumar-s'hi, sense monumentalitats ni solemnitats, incommemorables perquè el seu temps pertany a un calendari que fa tard als llocs de la història.

El cas més punyent de lloc històric esdevingut lloc de la memòria serien els camps de concentració i extermini del nazisme. Generalment, aquestes consideracions no solen realitzar-se sinó en aquest cas concret de testimoniatge. Ara bé: no serà objectiu d'aquest llibre acarar l'esgarrifosa especificitat de la relació entre memòria, història i espai que Auschwitz –un nom que conté tots els altres– implica; no és una qüestió que es pugui cobrir amb un capítol d'un llibre d'abast més general; la seva exigència és de tal magnitud que ara no podria ser ni imaginada per aquestes pàgines. Però val a dir que sense la reflexió sobre la qüestió que han desenvolupat la filosofia i la literatura en el darrer mig segle llarg, moltes de les categories que s'articularen en aquest llibre haurien resultat inconcebibles. Igualment, caldria esperar que aquestes pàgines l'hi retornessin, a aquella necessitat de pensar Auschwitz,

algunes reflexions que només poden fer-se a partir d'indrets menors en la dialèctica històrica; és a dir, ampliant les reflexions benjaminianes sobre la història dels sense nom —«és més difícil honorar la memòria dels sense nom que la dels famosos, dels cèlebres, sense exceptuar poetes i pensadors. A la memòria dels sense nom està consagrada la construcció històrica»—,⁵ el que esperen aquestes pàgines és traçar una legibilitat per a indrets històricament imperceptibles, però que, observats des de la idea literària de la memòria, encara no han acabat de dir-nos tot el que ens han de dir perquè ni tan sols han pogut començar a fer-ho, o potser ho han fet d'una manera que no encaixa en l'articulació discursiva convencional.

Per això caldrà interrogar, fins i tot, llocs molt coneguts, ciutats senceres que tothom coneix *perfectament*, per endinsar-se en el seu palimpsest, tot entenent, com ho fa Michel de Certeau, que tot lloc és un lloc estratificat, que «el lloc és un palimpsest. L'anàlisi erudita no en coneix més que el darrer text, que no és efecte sinó de les seves decisions epistemològiques, dels seus criteris i dels seus objectius».⁶ Claudio Magris, que parlaria més aviat de sediments, com en els rius, incorpora el viatge a aquesta reflexió: si «El viatge en l'espai és alhora un viatge en el temps i contra el temps», «un lloc també és temps condensat, temps múltiple. No és únicament el seu present,

5. Walter Benjamin, «Materiales preparatorios del escrito "Sobre el concepto de historia"», rec. en apèndix en Reyes Mate, *Medianoche en la historia*, Madrid, Trotta, 2006; Benjamin-Archiv, Ms 447 i 1094.

6. Michel de Certeau, «Indéterminées», *L'Invention du quotidien*, I, 1990, p. 295.

sinó també el laberint de temps i èpoques diverses que s'entrellacen en un paisatge i el constitueixen»; en això, segons l'escriptor de Trieste, l'individu no és diferent. I la figura de l'escriptor seria la que consideraria que «el viatge-escriptura és una arqueologia del paisatge». ⁷ Del paisatge i d'un mateix.

Caldria, doncs, tornar als llocs potser sense voler per trobar una memòria que no sabem que tenen, que no sabem que tenim; i no fóra bo que aquest retorn fos simplement propiciat per una mera renovació urbanística o una melangiosa enyorança no pas d'un temps anterior sinó d'edats prèvies de falsos malencònics. Ni per cap renovació, en realitat. Caldria assumir que, a tot arreu, hi ha el que l'antropòleg de Chambéry anomena «llocs opacs»:

Sota l'escriptura fabricant i universal de la tecnologia romanen els llocs opacs i tossuts. Les revolucions de la història, les mutacions econòmiques, les barreges demogràfiques hi són estratificades i hi romanen, entaforats en els costums, els rituals i les pràctiques espacials. Els discursos llegibles que els articulaven no fa gaire han desaparegut, o no han deixat en el llenguatge més que alguns fragments. Aquest lloc, en la seva superfície, sembla un *collage*. En realitat, es tracta d'una ubiqüitat en la densitat. Un amuntegament de capes heterogènies. Cadascuna, com la pàgina d'un llibre deteriorat, reenvia a una manera diferent d'unitat territorial, de repartiment socioeconòmic, de conflictes polítics i de simbolització identificatòria. ⁸

7. Claudio Magris, «Prefaci», *El viatjar infinit*, trad. cat. d'Anna Casassas, Barcelona, 1984, 2008, p. 19.

8. Michel de Certeau, «Indéterminées», *ibidem*.

La literatura seria una manera de relacionar-se amb la densitat, amb l'opacitat dels llocs, en un esforç que també seria relacionable als no llocs o als contraespais o heteroespais, en l'accepció foucaultiana,⁹ en tant que espais oberts i tancats alhora, com un espai que pot contenir-ne d'altres, que pot implicar-ne d'altres fins i tot més enllà de les seves contradiccions, temporals i tot.

Si, com escriu Reyes Mate, «memòria significa considerar el passat declarat insignificant com a part fonamental de la realitat»,¹⁰ si tenim present que per a Benjamin «la memòria s'assembla als raigs ultravioleta capaços de detectar aspectes mai no vistos de la realitat»,¹¹ la literatura, i especialment en la seva textura autobiogràfica o assagística, pot ser concebuda com va ser escrita: per aconseguir que aquesta visibilitat esdevingui legibilitat, que la seva relació amb els llocs els faci significar incessantment.

En aquest punt la definició d'ètica dels espais no es pot aïllar de la concepció de la mirada moral, o de la memòria moral, i fa necessari afegir algun element determinant, que per a Josep Pla és la por, com per a Walter Benjamin seria l'instant de perill, que posa en moviment el sentit, o que entén el sentit com a moviment:

9. Michel Foucault, *Le corps utopique. Les hétérotopies*, París, Éditions Lignes, 2009. La conferència «Des espaces autres», inici d'aquesta reflexió per part de Foucault, va ser pronunciada al Cercle d'études architecturales de París el 14 de març de 1967 (redactada a Tunis però inèdita fins a 1984), publicada per primer cop a *Architecture, Mouvement, Continuité*, 5, octubre 1984, pp. 46-49.

10. Reyes Mate, *Medianoche en la historia*, p. 119.

11. Walter Benjamin, *Dirección única*, trad. cast. de Juan. J. del Solar, Madrid, Alfaguara, 2002, p. 42.

La por es troba, em sembla a mi, a la base del mecanisme de la memòria. La memòria sembla especialment destinada a mantenir viva la por —els moments de por que el cos es resisteix a digerir i a eliminar. El que fa donar el tomb a l'organisme humà, el que el fa passar de l'adolescència a la crist·lització definitiva, són aquests moments de pànic que no s'esborren mai més. És una força que imprimeix caràcter. Implica l'aparició en l'organisme d'un element que manté el record despert —i en tensió angaixant i permanent. De jove se sol tenir poca memòria —llevat de la sexual, dispersa i intercanviable— encara que de vegades hi hagi un nen que pugui repetir una pàgina d'un llibre o tocar el piano admirablement. La memòria moral —l'única que importa— neix en un determinat moment de desenvolupament de l'organisme. La por de perdre el que hom té o de no arribar a tenir el que hom pretén és el que fereix, el que emmotlla la vida. La por neix de la injustícia biològica, és a dir, de la possible o real conculcació de la noció de justícia que tot organisme, pel fet de viure, posseeix.¹²

L'espai es relaciona amb la memòria moral com a esdeveniment, sorgeix de la sensació ineludible d'estar a punt de perdre el que estem veient, la manera com ho veiem, que participa també de l'excepcionalitat i el desbordament, però que sobretot es relaciona amb la desaparició.

La memòria determina la forma dels espais; especialment en l'espai canviant per definició, la ciutat, la memòria

12. Josep Pla, *El quadern gris*, Barcelona, Destino, 1966, pp. 365-366.

El punt de partida d'aquest llibre és una reflexió sobre la relació entre l'escriptura (el relat, l'assaig autobiogràfic) i el seu entorn físic. Des d'aquesta consciència de l'espai, que implica consideracions també sobre el paisatge i el desplaçament –viatge, migració, exili, la mirada del *flâneur*–, es mostra com la possibilitat d'escriure un relat autobiogràfic és transformada per la intensificació de la relació amb un entorn concret, amb els llocs. D'una altra banda, es té molt present la incidència de la relació entre escriptura i espai en els discursos crítics sobre la modernitat. L'escriptura autobiogràfica, i també la relació entre literatura i història, plantegen un moviment semblant al de la duna i el far, d'ocultació i descoberta. Vet ací una cruïlla entre ficció, autobiografia i història. L'espai pot quedar ocult, pot restar oblidat, però no desapareix, sovint retorna amb el relat que se'n fa càrrec o que l'inventa. Des d'aquest prisma altament revelador i original, s'analitzen aspectes de l'obra d'autors com Patrick Modiano, Josep Pla, Marcel Proust, Xavier de Maistre, Goethe, Walter Benjamin, Joseph Brodsky o W.G. Sebald. El lector és convidat a un viatge a la cruïlla entre paisatge i literatura, entre autobiografia i història, a les fonts d'on raja la memòria moral dels espais.

Antoni Martí Monterde (Torís, 1968) és professor de Teoria de la Literatura i Literatura Comparada a la Universitat de Barcelona. A més d'assajos sobre escriptors com Josep Pla, Eugeni d'Ors, Walter Benjamin, Victor Klemperer, Joan Fuster, Claudio Magris, Ernst Robert Curtius o Joan Estelrich, és autor dels llibres *J.V. Foix o la solitud de l'escriptura* (1998), *L'erosió* (2001), *Poètica del Cafè. Un espacio de la modernidad literaria europea* (2007) i *Un somni europeu. Història intel·lectual de la Literatura Comparada* (PUV, 2011). Amb *El far de Londstrup* guanyà el III Premi Càtedra Blasco

ISBN 978-84-370-9718-3

9 788437 097183

UNIVERSITAT
DE VALÈNCIA PUV
PUBLICATIONS